

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is an author's version which may differ from the publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/76442>

Please be advised that this information was generated on 2019-03-20 and may be subject to change.

De metgezel van Winnie de Pooh is een tijger die Teigetje heet, *Amsterdam* wordt vaak uitgesproken als ‘Amsedam’, en *burgemeester* was ooit *burgermeester*. Het lijkt wel of de *r* na een klinker en voor een medeklinker aan het verdwijnen is. Is dat ook zo?

R was eens?

Over verdwijning, verkwijning en verschijning van de *r*

Henk van den Heuvel en Catia Cucchiarini - Katholieke Universiteit Nijmegen

Over de *r* is veel te doen de laatste tijd. Vorig jaar april stonden er in Onze Taal twee artikelen waarin de *r* een belangrijke rol speelde: één van Dick Smakman over moderne uitspraakverschijnselen en één van Leendert Plug over geluidswegval in het Nederlands. Verder was in 2000 aan het wetenschappelijke Max Planckinstituut in Nijmegen een heel symposium gewijd aan de *r*, en financierde de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO) een grootscheeps Vlaams-Nederlands onderzoek naar de eigenschappen van de *r* in het Nederlands.

Wat bij dit alles vooral de aandacht trekt, zijn de vele manieren waarop de *r* in Nederland wordt uitgesproken. Er zijn onderzoeken bekend waarin wordt gewaagd van wel dertien verschillende uitspraken van de *r*. Voorbeelden die iedereen wel kent, zijn de tongpunt-*r*, de huig-*r* en de Gooise *r*, maar de *r* blijkt ook uitgesproken te worden als *ch*, *h* en zelfs *w*. Een uitbundige variatie dus. Maar er is nog een veertiende variant: de *r* die niet uitgesproken wordt.

Test

Als je geluidsopnamen bestudeert van de uitspraak van het woord *Amsterdam*, dan merk je opvallend vaak dat je eigenlijk ‘Amsedam’ hoort. De *t* en de *r* zijn helemaal weggevallen. In een syllabus over statistiek kwamen we het woord *standaarddeviatie* tegen. En op een papiertje met de namen van klasgenootjes van een van onze kinderen troffen we de naam *Maten* aan (het moest echt *Maarten* zijn). Maar er zijn ook woorden met een verdwenen *r* die volledig zijn ingeburgerd. Een voorbeeld is *burgemeester*, dat is afgeleid van *burgermeester*. Het lijkt wel of de *r* na een klinker en voor een medeklinker langzaam het veld aan het ruimen is. Maar is dat ook zo?

Om te onderzoeken of, en in welke gevallen de *r* niet uitgesproken wordt, hebben we de volgende test gedaan. We vroegen dertien fonetici – dus deskundigen op het gebied van spraakklanken – om in fonetisch schrift precies te noteren welke *r* ze hoorden in 450 woorden. Klanken die niet uitgesproken werden, mochten ze niet opschrijven.

In die 450 woorden, die we uit geluidsopnamen van spontane dialogen hadden geknipt, stond de *r* altijd na een klinker en voor een medeklinker. We hadden dus wel woorden als *heersen*, maar niet *heren*. Wel *vertellen* maar niet *betrekking*.

De klinker voor de *r* varieerde systematisch in de gekozen woorden; hij kon kort of lang zijn (*werden* of *weerden*) en al dan niet woordklemtoon hebben (*kwartje* of *dollartje*). Ook kon die klinker een ‘stomme *e*’ zijn, de zogeheten sjwa, zoals in *tijgertje*. De sjwa is per definitie altijd kort en onbeklemtoond.

Vaak na sjwa

Wat bleek nu uit dit kleine experiment? Na een lange beklemtoonde klinker (dus bijvoorbeeld in de tweede lettergreep van *vermoord*) hoorden onze fonetici nog bijna altijd een *r*, slechts in 6% van de gevallen werd de *r* niet genoteerd. Als de lange klinker onbeklemtoond was (bijvoorbeeld in *antwoord*), verdween de *r* in 9% van de gevallen. Na een korte klinker bleek de *r* maar een beetje vaker weg te vallen. In 13% van de woorden was hij niet meer waarneembaar, of de voorgaande klinker nu de woordklemtoon droeg (als in *worden*) of niet (*Coevorden*).

Duidelijk anders ligt het bij de verdwijning van de *r* na een sjwa, bijvoorbeeld in *honderd*. In maar liefst 34% van de gevallen schreven de proefpersonen helemaal niets

op waar een *r* had moeten staan. En als ze al iets noteerden, was het in veel gevallen ook nog iets anders dan een *r* – bijvoorbeeld een *j* of *w*, of een sjwa (!). Maar die hebben we niet eens meegeteld als verdwijning.

\$Na een sjwa blijkt de uitspraak van de *r* dus zelfs voor getrainde fonetici in één op de drie gevallen niet waarneembaar. Waar ligt dat aan? En is die *r* wel écht weg?

Verkwijning en verdwijning

Soms blijkt er een spoorje achter te blijven van een verdwenen klank, bijvoorbeeld doordat die de omringende klanken heeft veranderd. Leendert Plug schonk hier in Onze Taal van vorig jaar april aandacht aan. Als voorbeeld noemde hij dat er een verschil te horen is tussen de uitspraak [zweet] waarmee *zweert* wordt bedoeld en die waarmee *zweet* wordt bedoeld. In de uitspraak van *zweert* is de *r* verdwenen, maar de typische korte *i*-klank van *zweert* niet. Het verschijnsel dat de *r* op die manier een spoor heeft achtergelaten zullen we omschrijven met de term *verkwijning*.

\$Sommige klinkers kleuren duidelijk voor de *r*. In een woord als *zweert* lijkt de *ee* akoestisch dus veel op een verlengde vorm van de korte *i* (als in *pit*). In *oorden* is de *oo* meer een lange variant van de korte *o* (van *pot*). Nadere bestudering van het akoestische patroon van deze gekleurde klinkers laat zien dat de kleuring voornamelijk bestaat uit een soort overgang naar een sjwa. Het is net alsof er achter de oorspronkelijke klinker een kleine sjwa is geplakt. Die halve sjwa is dus het spoor van de *r* dat bij verkwijning overblijft.

\$Het is niet geheel duidelijk of dat spoor bij alle klinkers even sterk is. De *oo*, *ee* en de *eu* staan bekend als klinkers die sterk verkleuren wanneer er een *r* volgt. Veel minder verkleuring (en dus een veel geringer spoor) vindt men bij de *aa*.

\$Maar als verkwijning een verkleuring in de richting van een sjwa betekent, dan volgt daaruit dat verkwijning nooit kan optreden na een sjwa zelf. Als de *r* daar niet uitgesproken wordt, is het spoor niet te onderscheiden van de voorafgaande klinker. Daarom is er in woorden als *Allerheiligen*, *Amsterdam*, *spijkerbroek* geen sprake van *r*-verkwijning, maar wel van *r*-verdwijning. Soms kan een *r* dus ook gewoon verdwijnen, zonder een spoor achter te laten.

Verschijning

Een verrassende bevestiging van de stelling dat de *r* soms echt spoorloos verdwijnt, is het omgekeerde verschijnsel: in sommige gevallen blijken mensen een *r* te horen waar er helemaal geen uitgesproken is. We noemen dat *r*-verschijning. In de schriftelijke weergave van telefoongesprekken met het reisinformatiesysteem van de NS zagen we bijvoorbeeld regelmatig *Spijkernisse* opduiken in plaats van *Spijkenisse*. In de opname was hier geen *r* te horen. De mensen die de banden uitschreven dachten de *r* te horen in het correct uitgesproken woord *Spijkenisse*.

\$Je zou bij deze plaatsnaam natuurlijk kunnen denken aan verwarring met het woord *spijker*, maar er zijn ook andere voorbeelden, die niet op die manier te verklaren zijn. Mensen horen bijvoorbeeld het woord *oftewel* als *ofterwel*. Hier ligt verwarring met een bestaand woord helemaal niet zo voor de hand: waarom zouden mensen *ter* prefereren boven *te*?

\$Daarnaast is het opvallend dat de *r*-verschijning zich maar op één plaats in Nederlandse woorden voordoet: na de sjwa. Alleen na een sjwa denken mensen soms een *r* te horen waar die niet uitgesproken wordt. Als verwarring met andere woorden de enige reden voor *r*-verschijning zou zijn, zou je verwachten dat de *r* ook verschijnt bij een plaatsnaam als *Heesch*, die dan gehoord zou moeten worden als *Heers*, of het woord *kleinood* dat *kleinoord* zou moeten worden. Maar dat gebeurt allemaal niet. *R*-verschijning lijkt dus wel degelijk een zuiver fonetisch verschijnsel, dat beperkt is tot de positie achter de sjwa.

Normaal verschijnsel

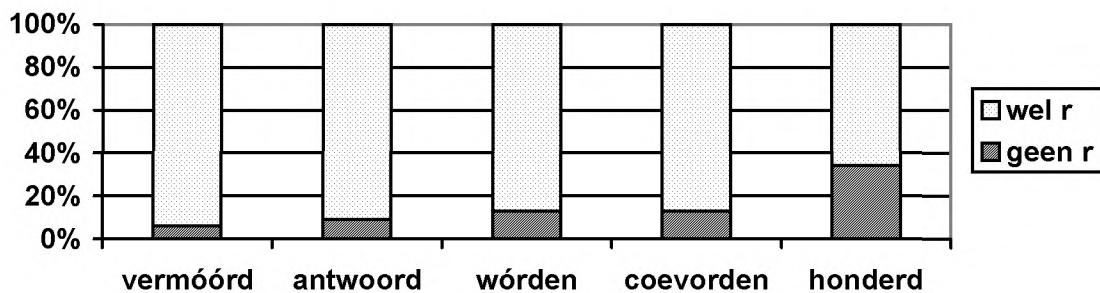
Maar hoe is deze *r*-verschijning na de sjwa nu een bevestiging van de stelling dat een *r* soms spoorloos verdwijnt? Dat zit zo: stel dat een spreker die een *r* weglaat, altijd een spoor achterlaat – bijvoorbeeld door kleuring van een klinker – dan kunnen de luisteraars zo'n onuitgesproken *r* reconstrueren omdat ze dat spoor waarnemen. Maar in een correct uitgesproken woord als *oftewel* of *Spijkenisse* kan geen spoor aanwezig zijn, omdat de spreker daar helemaal geen *r* heeft weggelaten. De luisteraars kunnen daar dus ook geen spoor waargenomen hebben. Wel kunnen ze denken een *r* te horen, omdat ze er ten onrechte van uitgaan dat er zo'n spoor is. En dat kan alleen daar waar reconstructie van de *r* zonder spoor een normaal verschijnsel is, met andere woorden: alleen na de sjwa waar de *r* spoorloos kan verdwijnen.

Een mooi geval van *r*-verschijning is nog het volgende. Veel mensen denken dat het woord *slabbetje* iets te maken heeft met een *slabber*. Dat komt natuurlijk omdat bijna uitsluitend het verkleinwoord gebruikt wordt. Aangezien *r*-verdwijning na de sjwa een geaccepteerd verschijnsel is en de *r* op die plek spoorloos verdwijnt, concludeert de taalgebruiker dat een *slabbetje* in de king-size categorie een 'slabber' genoemd moet worden.

De *r*-verdwijning levert ook weleens een opvallend nieuw woord op: eerder noemden we al het voorbeeld *burgemeester*. Maar wat lezen we onlangs in het *Wijchens weekjournaal*? "Wijchen heeft inspraak bij keuze burgermeester". U ziet het goed: er staat een *r* te veel. Een mooi geval van *r*-verschijning in een woord waarin hij eerst wel, en toen weer niet thuishoorde. Verdwenen en opnieuw verschenen.

XXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXX kader XXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXX

Resultaten van de transcriptietest: de waargenomen verdwijning van *r* na verschillende soorten beklemtoonde en onbeklemtoonde klinkers. De woorden onder de balken zijn voorbeelden van het type klinker.



XXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXX einde kader XXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXX